

پژوهش‌های دینی

سال دوم، شماره چهارم، بهار ۱۳۸۵

ص ۴۷ - ۳۱

جایگاه و منزلت سوره حمد

حجت الاسلام والمسلمین سید اسحاق حسینی کوهساری

چکیده

با توجه به تکرار سوره حمد در نمازهای یومیه (اعم از نمازهای واجب و مستحب)، شناخت جایگاه آن برای نیاشگران مسلمان از اهمیت بالایی برخوردار است. در این مقاله با توجه به این که ثقل اصغر بیانگر راز و رمز قسمت‌های باطنی قرآن است، با امعان نظر به روایات، در آغاز به وجه تسمیه و راز و رمز اسامی و القاب این سوره توجه شده است؛ شامل امّ الکتاب، فاتحه الکتاب، شفاء، اساس القرآن، الصلوٰه، الکافیه، الوافیه، سؤال و مسألت، دعا و شکر. در بخش دوم به امور زیر رهنمون می‌شویم: سوره حمد وابسته به عرشی الهی و سوره ویژه پیامبر و اسم اعظم الهی و عدل قرآن و شفاست. اثر وضعی برآورده شدن حاجات و دفع بلاها، و عمق گسترده معارف سوره حمد بخش پایانی این مقاله است.

واژگان کلیدی: حمد، امّ الکتاب، اساس القرآن، شفاء، اسم اعظم، حمد، عدل قرآن.

□ تاریخ دریافت: ۸۴/۱۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۸۵/۱/۲۵

□ عضو هیأت علمی پردیس قم، دانشگاه تهران

۴۲۵۱

مقدمه

سوره حمد که عصاره قرآن است و از این روجه ام الكتاب و ام القرآن، نامیده شده؛ شامل معارف گسترده الهی و تجلی آن است و خداشناسی و معادشناسی و راه و راهنماشناسی و رابط بین مبدا و معاد را به تصویر می کشد. از این سوره در لسان روایات به ترتیب به عنوان سوره تمحید و اخلاص و مسألت یاد شده است:

«السورة التي اولها تمحید و اوسطها اخلاص و آخرها دعاء» (عیاشی، ۱۳۶۷، ص ۲۷).

شیخ بهایی سوره حمد را واجد انواع ستایش دانسته که عبارت است از:

- ۱- ستایش عاشقانه که با «الحمد لله» ذات حق را شایسته ستایش دانسته است؛
- ۲- ستایش شاکرانه در برابر ربوبیت مطلقه و احسان او که «رب العالمین» نشانگر آن است؛
- ۳- ستایش تاجرانه «الرحمن الرحیم» سمبل ستایش از سر رجا و طمع به ثواب است؛
- ۴- ستایش بردگانه که بر اساس خوف از عذاب الهی استوار است و «مالک یوم الدین» انگشت اشارت به آن دارد (بهایی، ۱۳۶۴، ص ۷۶۳).

این برداشت الهام گرفته از سخن امیر بیان علی (ع) است که عبادت را به عبادت بردگان «عبادة العبيد» و مزدوران «عبادة الاجراء» و عبادت آزادگان و احرار «عبادة الاحرار» تقسیم نموده است (سید رضی، ۱۳۷۶، حکمت ۲۳۷).

فخر رازی سوره حمد را شامل امور زیر دانسته است:

- ۱- الهیات: الحمد لله؛ ۲- معاد: مالک یوم الدین؛ ۳- نبوت: ایاک نعبد و ایاک نستعین؛ ۴- مراقبات و قضا و قدر: اهدنا صراط المستقیم تا آخر آیه؛ و در روایات حضرت رضا (ع) از پیامبر (ص) آمده است که سوره حمد در مقام تادیب روش بندگی عبد سالک به دو بخش تقسیم شده است: ستایش و خضوع در برابر رب و درخواست و مسألت عبد سالک (صدوق، ۱۳۷۷، ص ۲۰۰).

مقاله پیش رو به بررسی جایگاه و منزلت سوره حمد از منظر روایات و ثقل اصغر پرداخته که بیانگر راز و رمز و باطن قرآن و من جمله سوره حمد است. ضرورت این تحقیق و کاربردی بودن آن برای هر مسلمان غیر قابل تردید و انکار است؛ زیرا هر مسلمان متعبد شبانه روز به صورت مکرر در نمازهای واجب و مستحب سوره حمد را به صورت ورد زبان بر زبان جاری و با محتوای آن مأنوس است. درک و فهم معارف وسیع و واژه‌های سوره در جهت غنای نیایش و عروج نفس و جان در نماز که معراج مؤمن است، غیر قابل انکار است.

شناخت جایگاه و منزلت سوره حمد

الف - اسامی سوره حمد و راز و رمز آن

با توجه به عصاره بودن سوره حمد و گستره معارف آن، این سوره دارای نام‌ها و القاب گوناگون است که هر کدام از آن‌ها علامت و نشانه معارف نهفته در آن است؛ لذا وجه تسمیه از جایگاه ویژه محتوای آن خبر می‌دهد که برجسته‌ترین آن در روایات عبارت است از:

۱- ام الكتاب، ام القرآن

دو عنوان فوق بر گرفته از روایات است. واژه «ام» در لغت عرب به معنای زیر استعمال شده است:

۱-۱- به معنای اصل. به مکه عنوان ام القبری اطلاق گردیده؛ زیرا گستره زمین «دحوالارض» از مکه شروع شده است. و مادر هم به منزله سرمنشأ و اصل فرزندان است و گسترش فرزندان از دامن اوست؛ لذا «ام» اطلاق شده است.

۱-۲- به معنای مقصد و مرجع «من ام الشی ای اقصده» (طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۱۷).

۳-۱ - به معنای امام که تفسیر «یوم ندعو کل اناس بامامهم» (اسراء، ۷۱). گفته شد «ای بامهاتهم»؛ زیرا بقیه سور قرآن به سوره حمد برمی گردند (طوسی، بی تا، ص ۲۲).

۴-۱ - به معنای پرچم و رایه که بالای سر لشکریان برافراشته شده و چشم لشکریان به آن دوخته می شد. به این معنا زمین را ام گویند که حیات و ممات انسان به آن بستگی دارد: «منها خلقناکم و فیها نعیدکم و منها نخرجکم تارةً اخری» (طه، ۵۵).

با توجه به معنای چهارگانه گفته شده، سوره حمد به تمام معنا نسبت به بقیه سوره ها به منزله ام و مادر است؛ زیرا معارف اصیل این سوره به خداشناسی و معادشناسی و رسالت‌شناسی بر می گردد و در روایت نبوی (ص) آمده است: «قرآن جامع جمیع کتاب‌های آسمانی و سوره حمد جامع کل قرآن و ثواب تلاوت سوره حمد هم ثواب تلاوت کل قرآن است» (طوسی، بی تا، ص ۲۲).

ملاصدرا نسبت سوره حمد با قرآن را همانند نسبت انسان (جهان کوچک) به جهان بزرگ می داند. هیچ سوره از قرآن به جامعیت سوره حمد نمی رسد و کسی که نتواند بخش عمده معارف و اسرار علوم و معالم ربانی را از سوره حمد استخراج کند عالم ربانی نبوده و به تفسیر آن دست نیافته است (صدر، ۱۳۶۶، ص ۱۶۴).

فخر رازی می نویسد: حاصل جمیع کتاب‌های آسمانی امور سه گانه ذیل است:

- ۱ - ستایش لسانی که «الحمد لله رب... یوم الدین» نشانگر آن است.
- ۲ - اشتغال به خدمت و عبودیت که «ایاک نعبد و ایاک نستعین» نمایانگر آن است.
- ۳ - در خواست مکاشفات و مشاهدات که «اهدنا صراط... تا آخر آیه» به آن اشارت دارد.

۲- فاتحه الكتاب، فاتحه القرآن

در روایات فریقین آمده است: «لا صلوة الا بفاتحة الكتاب، لا صلوة لمن لم یقرء بفاتحة

الكتاب» (حر عاملی، ۱۳۶۷، ص ۳۷ و بخاری، بی تا، ص ۱۹۲).

از روایات استفاده می شود که سوره حمد در عصر رسول خدا به این عنوان یاد می شد و علت آن را مفسران و محققان علوم قرآنی چنین یاد کرده اند: سوره حمد اولین سوره کامله نازل بر پیامبر (ص) بوده و در تنظیم و کتابت قرآن هم سوره سر آغاز بوده است. سیوطی در اتقان (ص ۳۲) و زرکشی در برهان (ص ۲۰۷) و طبرسی در مجمع البیان (ج ۱، ص ۱۷) و زمخشری در کشف (ص ۷۷۵) تصریح می کند که بیش تر مفسران بر این باورند که سوره حمد سوره آغازین قرآن است و در تفسیر تبیان آمده است که پیامبر (ص) قبل از آغاز رسالت و نزول قرآن هم نماز می خواند و آن چه در شب معراج بر پیامبر (ص) تشریح شد نمازهای پنجگانه با ویژگی ها و هیأت خاص بود نه اصل نماز و بر اساس روایات قوام نماز به فاتحه الکتاب است و نماز بدون آن ناشناخته است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۳۲۵).

۳- سبع مثنائی

قرآن در مقام اظهار امتنان بر پیامبر (ص) فرمود: «و لقد اتياناك سبعا من المثنائي و القرآن العظيم؛ ما به تو سوره حمد و قرآن عظیم عطا کرده ایم» (حجر، ۷۸). بر اساس روایات وارده سبع مثنائی اشاره به سوره حمد است. پیامبر (ص) فرمود: «فأفرد الامتان عليّ بفاتحة الكتاب و جعلها بازاء القرآن الكريم؛ خداوند به تنهایی به من منت نهاد که سوره فاتحة الكتاب را به من عنایت نمود، و او را عدل قرآن قرار داده است» (عیاشی، ۱۳۶۷، ص ۸).

واژه سبع نشانگر آیات هفت گانه سوره حمد است و واژه مثنائی هم اشاره به امور زیر می باشد:

۱-۳ انعطاف و گرایش آیات نسبت به هم که آیات قرآن با توجه به یکدیگر تفسیر می شوند: «القرآن ينطق بعضه بعضا و يشهد بعضه بعضا» (سید رضی، ۱۳۷۶، خطبه ۱۳۳ و طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۱۹۱).

۴۲۵۵

۲-۳ مثنائی جمع مثنی معدول از «اثین اثین» به معنای دوباره و تکرار است که سوره حمد در نمازهای واجب و مستحب تکرار می‌شوند.

۳-۳ نشان این که نصف سوره ستایش، و نصف دیگر عطا و بخشش پروردگار است.

۴-۳ نقطه عطف در کتاب‌های آسمانی است؛ زیرا مثنائی اسم جمع است و مفرد ندارد و به معنای عطف توجه آمده است؛ چون سوره حمد اساس دین است، توجه مردم به آن معطوف است (خمینی، ۱۳۶۲، ص ۲۴).

در روایت نبوی (ص) هم آمده است: «در تورات و انجیل و زیور همانندی برای سوره حمد نیامده است»؛ «و الذي نفسی بیده ما انزل التوراة و لا فی الانجیل و لا فی الزبور و لا فی القرآن مثل هذه السورة و انها السبع المثنائی».

۵-۳ نشانگر نزول دوباره سوره در مکه و مدینه است.

۶-۳ نشانگر الفاظ مکرر و مثنی در سوره حمد است، مثل رحمان، رحیم، ایاک نعبد، ایاک نستعین، صراط، صراط، علیهم.

۴- الشفاء الشافیة

در قرآن از بیماری روح تعبیر به مرض شده است: «فی قلوبهم مرض» (بقره، ۱۰). از قرآن نیز به عنوان شفا یاد شده است: «و نزل من القرآن ما هو شفاء و رحمة» (اسراء، ۸۸) و در روایات از سوره حمد به عنوان عصاره قرآن به عنوان «شفاء کل داء» (طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۷۸) یاد شده و گفته شده است: کسی که از سوره حمد شفا نیافت، علاج‌پذیر نیست: «من لم یبراه الحمد لم یبراه شیء» (حویزی، ۱۳۸۲، ص ۴). مخفی نماند شفا بخشی سوره حمد و قرآن، شامل بیماری جسم هم می‌شود و در این امر مجرب هیچ تردیدی نیست؛ ولی نقش اساسی و مهم آن شفای بیماری روحی است که قرآن و عصاره آن که سوره حمد است، عهده دار آن می‌باشد (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۴).

۵- اساس

وجه تسمیه سوره حمد بر اساس نظر مفسرین و علوم قرآنی عبارت است از:

۱-۵ اولین سوره قرآن بر اساس نزول است، لذا اساس القرآن نامیده شده است؛.

۲-۵ سوره حمد مشتمل بر معارف اصولی اسلام است؛

۳-۵ اشرف عبادات بعد از ایمان، نماز است و اساس نماز سوره حمد است: «لا صلوة الا

بفاتحة الكتاب»؛

۴-۵ مهم ترین عامل وجه تسمیه روایت ابن عباس می باشد: «برای هر چیزی اساسی است.

اساس دنیا مکه، اساس آسمانها آسمان هفتم و اساس زمین زمین هفتم و اساس بهشت

بهشت عدن و اساس دوزخ درک هفتم و اساس خلق، حضرت آدم (ع) و اساس پیامبران

حضرت نوح (ع) و اساس بنی اسرائیل حضرت یعقوب (ع) و اساس کتابهای آسمانی

قرآن و اساس قرآن فاتحة الكتاب و اساس فاتحة الكتاب بسم الله الرحمن الرحيم می

باشد: «الكل شيء اساساً... و اساس القرآن الفاتحة و اساس الفاتحة بسم الله الرحمن الرحيم»

(طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۱۷).

۶- الصلوة

نامگذاری سوره حمد به صلوات و نماز را برخی وابستگی و قوام نماز به سوره حمد

قلمداد کرده اند: «لا صلوة الا بفاتحة الكتاب».

ولی علت اساسی نامگذاری این سوره به صلوات، مندرج در حدیث قدسی حضرت

رضا(ع) به نقل از پیامبر (ص) است که خداوند فرمود: «نماز را بین خود و بندگانم تقسیم

نموده، نصف آن از آن من و نصف دیگر از بنده من است؛ چون گفت: الحمد لله؛ خداوند

می فرماید: بنده من حمد نمود؛ و چون الرحمن الرحيم گفت؛ می گوید: بنده ام ستایش من

نمود، و چون ایاک نعبد و ایاک نستعین گفت، گوید: این بین من و بنده من است و چون

اهدنا الصراط المستقیم گفت، گوید: این از آن بنده من است و برای اوست هر آن چه از من می خواهد» (طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۱۷؛ صدوق، ۱۳۷۷، ص ۲۰۰).

۷- الکافیه، الوافیه

اساس نامگذاری این سوره به الکافیه و الوافیه روایت نبوی (ص) است که فرمود: ام الكتاب جاپگزين سوره ديگر می شود، ولی سوره های ديگر در نماز جاپگزين و عوض سوره حمد نمی شوند؛ لذا سوره حمد کافی و وافى برای نماز است: «ام القرآن عوض من غيرها و ليس غيرها منها عوضا» (طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۱۷ و رازی ۱۳۸۲، ص ۱۸).

۸- مناجات و تفویض

مناجات و تفویض امور به خداوند اشاره به دو حالت عبد سالک است که ایاک نعبد نمایانگر توحید در عبادت و ایاک نستعین نمایانگر توحید استعانت و حالت تفویض است (جوادی آملی، ۱۳۷۸، ص ۲۶۴).

۹- نور

در قرآن از تورات «انزلنا التوراة فيها هدى و نور» (مائده، ۴۴) و از انجیل «و اتیناه الانجیل فيه هدی و نور» (مائده، ۴۶) تعبیر به نور شده است و هدف از نزول قرآن هم رهانیدن مردم از تاریکی به نور عنوان گردیده است: «کتاب انزلناه الیک لتخرج الناس من الظلمات الی النور» (ابراهیم، ۱) با توجه به این که سوره حمد عصاره قرآن کریم است، وقتی قرآن نور است سوره حمد نیز که عصاره آن می باشد، نور است (جوادی آملی ۱۳۷۸، ص ۲۶۵).

۱۰- کنز

نامگذاری به کنز و گنجینه عرش الهی ریشه در روایات فریقین دارد که آمده است: «به امت تو گنجینه‌ای از گنجینه عرش خود عطا کرده‌ام»؛ «و اعطیت امتک کنزاً من کنوز عرشی» (حویزی، ۱۳۸۲، ص ۴) و یا این که فاتحه‌الکتاب شریف‌ترین گنجینه‌های عرش الهی است: «و ان فاتحة الكتاب اشرف ما في كنوز العرش» (حویزی، ۱۳۸۲، ص ۶).

۱۱- السؤال، تعليم المسألة

وجه تسمیه دو وصف مزبور این است:

مسألت و گدایی راه و رسمی دارد که عاشقان کوی وصال، ادب حضور را در مسألت از محبوب غفلت نمی کنند و آن رابطه ستایش و نیایش است و سوره حمد منشور مسألت به درگاه ربوبی است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ص ۱۵) در حدیث قدسی آمده است: کسی که در خواست از من را با ذکر و یاد من آغاز کند افضل از درخواست کنندگان به او عطا می کنم: «و من شغله ذكری عن سؤالی اعطيته افضل ما اعطى السائلین».

۱۲- الحمد الاولى

علت نامگذاری به حمد آغازین و حمد کوچک از آن جهت است که در میان سوره‌هایی که با حمد آغاز می شوند (حامدات) سوره حمد از همه کوتاه‌تر و از لحاظ نزول هم آغازین است. سور حامدات عبارت است از: سوره حمد، انعام، کهف، سباء و فاطر.

۱۳- الحمد، الدعاء، الشکر

دلیل اختصاص عنوان ستایش و دعا و شکر به این سوره، در روایات، اشتمال سوره به ترتیب امور سه گانه است. در عیون اخبار الرضا (ع) و امالی صدوق، صحیح مسلم، سنن سنایی و بیهقی از پیامبر اکرم (ص) روایت شده است که سوره حمد بین خداوند و عبد

سالک نصف شده است. در تفسیر عیاشی از امام صادق (ع) است که از ابو حنیفه پرسید: «کدام سوره است که آغاز آن تحمید و وسط آن اخلاص و پایان آن دعاست؟» ابو حنیفه متحیر ماند. حضرت فرمود: «آن سوره حمد است».

ب: فضیلت و جایگاه سوره حمد

پس از بیان راز و رمز نام‌های سوره حمد که جایگاه و منزلت سوره حمد را نشان می‌دهد، روایات تصریح کننده به این امر را بررسی خواهیم نمود که عبارت است از:

۱- تعلق سوره حمد به عرش الهی

روایت امام صادق (ع) از پیامبر (ص) که فرمود: «هنگام نزول حمد و آیه الکرسی از عرش، در حالی که بین آن‌ها و خداوند جایی نبود، گفتند: پروردگارا! ما را به دنیای گناه و معصیت کاران هبوط می‌دهی، در حالی که وابسته به عرش الهی هستیم؟» «و قلن یا رب تهبطنا الی دار الذنوب... ونحن متعلقات بالطهور و العرش» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۶۱).

مرحوم مجلسی در شرح روایت فوق نوشته است: «این سخن کنایه از تقدس و طهارت و دوری از پلیدی است که ملائکه موکل وابسته به آن هستند، و یا این که ارواح و حروف به آن‌ها وابسته‌اند، آن‌گونه که جماعتی آن را اثبات کرده‌اند. حق آن است که این امور از اسرار و غوامض است که دسترسی به آن‌ها نداشته و مکلف به تحقیق تفصیلی آن نیستم» (کلینی، ۱۳۸۱، ص ۲۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۶۹؛ ابطحی، ۱۴۱۱، ص ۵۳ و حر عاملی، ۱۳۷۶، ص ۱۰۴۲).

۲- نزول سوره حمد موجب فریاد شیطان شد

بر اساس روایات، در چهار مورد شیطان فریادش بلند شد: روز ملعون شدنش، روز هبوط از بهشت، روز مبعث پیامبر (ص) و روز نزول سوره حمد: «ان لایلیس اربع ائات

اولهن يوم لعن و حين اهبط الى الارض و حين بعث محمداً على حين فترة من الرسل و حين انزلت ام الكتاب» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۱۳۷ و صدوق، ۱۳۶۲، ص ۲۶۳).

سیوطی در روایتی نقل می کند که شیطان با نزول سوره حمد و نزول آیه «الحمد لله رب العالمین» دچار مشقت شدیدی شده است (سیوطی، ۱۳۲۳، ص ۵).

۳- افضلیت سوره حمد بر همه کتاب های آسمانی

در روایات آمده است که سوره حمد افضل از جمیع کتاب های آسمانی است. در روایت جابر بن عبدالله انصاری این سوره با فضیلت ترین سوره یاد شده است: «الا اعلمك افضل سوره انزلها الله في كتابه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۷؛ عیاشی، ۱۳۶۷، ص ۲ و ترمذی، بی تا، ص ۲۹۷) در تورات و انجیل و زیور و قرآن همانندی برای سوره حمد نیست «والذي نفسي بيده ما انزل الله في التوراة و لا في الانجيل و لا في الزبور و لا في القرآن مثلها هي ام الكتاب» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۵۹).

پیامبر فرمود: «در شب معراج دو لوح را دیدم. در یکی فاتحه کتاب و در لوح دیگر قرآن که نورهای سه گانه ساطع بود. از جبرئیل پرسیدم: آن نورها چیست؟ فرمود: قل هو الله احد، سوره يس و آیه الكرسي» (ابطحی، ۱۴۱۱، ص ۹ و نوری، ۱۳۲۰، ص ۳۳۴).

۴- سوره ویژه پیامبر (ص)

در امالی و عیون اخبار الرضا (ع) از حضرت رضا (ع) از اجدادش از حضرت علی (ع) آمده است: «خداوند این سوره را ویژه پیامبر و شرافت او قرار داد. احدی از پیامبران جز حضرت سلیمان (ع) را شریک او قرار نداده است؛ و ان الله عزوجل خص محمداً و شرفه بها و لم شريك معه فيها احد من انبيائه خلا سليمان» (صدوق، ۱۳۷۷، ص ۳۰۱؛ مفید، ۱۳۶۴، ص ۱۴۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۲۷ و کلینی، ۱۳۸۱، ص ۱۷).

در روایتی دیگر آمده است: «گروهی از یهود سؤالاتی از پیامبر داشته‌اند و از آن جمله این بود که هفت خصوصیت ویژه خود و امت خود را برشمارید. پیامبر (ص) فرمود: «خداوند به من فاتحة الكتاب عطا فرمود است. گفتند: راست می‌گویی» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۸۸؛ مفید، ۱۳۶۴، ص ۱۶۲ و صدوق، ۱۳۶۲، ص ۳۵۵).

۵- سوره حمد اسم اعظم الهی است

در تفسیر عیاشی و ثواب الاعمال روایت شده است که اسم اعظم الهی در سوره حمد پراکنده شده است: «اسم الله الاعظم مقطع في ام الكتاب» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۵؛ عیاشی، ۱۳۶۷ ق، ص ۱۹ و صدوق، ۱۳۹۱، ص ۱۳۰).

در روایتی دیگر امام (ع) به برخی از اصحاب خود فرمود: «آیا شما را اسم اعظم پیاموزیم؟» گفتند: «بلی». فرمود: «سوره حمد و آیه الکرسی و انا انزلناه را بخوانید. سپس رو به قبله از خداوند آن چه را دوست دارید، بخواهید» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۵).

۶- ثواب تلاوت حمد عدل قرآن است

بر اساس روایات، ثواب تلاوت سوره حمد ثلث قرآن (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۵) و گاه ربع قرآن (همان، ص ۳۰۲) و گاه مساوی با همه قرآن یاد شده است (همان، ص ۲۵۹) و در روایتی دیگر آمده است: «اگر فاتحة الكتاب در کف‌های از ترازو و قرآن در کفه دیگر ترازو باشد، فاتحة الكتاب هفت برابر آن است»: «لوان فاتحة الكتاب وضعت في كفة الميزان و وضع القرآن في كفة لرجحت فاتحة الكتاب سبع مرات» (نوری، ۱۳۲۰، ص ۳۳).

۷- سفارش به تلقین به تازه مولود

حضرت علی (ع) به نقل از پیامبر (ص) فرمود: «هر کس صاحب فرزند شود و در گوش راست او اذان و در گوش چپ او اقامه گوید، از شر شیطان حفظ خواهد شد. پیامبر (ص) درباره حسن و حسین (ع) علاوه بر اذان و اقامه سوره حمد و آیه الکرسی و آخر

سوره حشر و اخلاص و معوذتین را هم افزود و دستور داد در گوش آن دو قرائت کنیم» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۱۶۲).

۸- اثر وضعی شفاء در سوره حمد

یکی از نام‌های سوره حمد شفا بود که بحث آن گذشت. پیامبر (ص) فرمود: «فاتحة الكتاب شفاى هر بیماری است: شفاء من كل داء» (طبرسی، ۱۳۳۹، ص ۱۷)؛ «و موجب شفاى هر گرفتاری است: شفاء من كل هم» (رازی، ۱۳۸۲، ص ۱۸).

در بیماری حضرت حسین (ع) که حضرت زهرا (س) او را نزد پدر آورد، جبرئیل به پیامبر (ص) عرض کرد: «سوره حمد را چهل بار در ظرف پر از آب بخوان و به فرزند بده، شفا می یابد» حضرت چنین کرد و امام حسین (ع) شفا یافت (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۱۰۴).

در طب الاثمه آمده است: «کسی که حمد و توحید شفايش ندهد چیزی شفايش نخواهد داد» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۳۴). در روایات کافی و مکارم الاخلاق و دعوات راوندی از امام باقر (ع) آمده است: «اگر سوره حمد را هفتاد بار بر مرده بخوانید و زنده شود عجب نیست: «لو قرأت سورة الحمد علی میت سبعین مرة ثم رو الله فيه الروح ما كان ذلك عجباً» (کلینی، ۱۳۸۱، ص ۶۲۳، و مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۲۷۵).

۹- اثر وضعی سوره حمد در برآورده شدن حاجات

روایات تلاوت سوره حمد در برآورده شدن حاجات و نقش آن فراوان است که به اهم منابع این روایات بسنده می شود: نوادر راوندی، حدیث ۳۶ از رسول خدا؛ مصباح کفعمی، ص ۵۲۶ از حضرت علی (ع)؛ خصال صدوق، ص ۶۶۳ از حضرت علی (ع)؛ عیون اخبار الرضا (ع) از حضرت رضا، ص ۴۰۰؛ بحار ج ۷۲، ص ۱۶۹؛ سیوطی در الدر المنثور، ج ۶، ص ۳۷۷ از حضرت علی (ع) و امالی شیخ طوسی از امام باقر ج ۲، ص ۳۰، بحار ج ۹۲، ص ۳۶۴ و سایر منابع.

۱۰- اثر وضعی حمد در دفع شر و بلاها

روایات زیادی از فریقین در نقش آفرینی سوره حمد در جلوگیری و رفع شر و بلاها آمده است. در روایت پیامبر (ص) آمده است که قرائت سوره حمد و توحید و فلق بعد از نماز جمعه موجب حفظ از بلاها تا هفته بعد خواهد شد: «لم یزل علیه بلیة و لم یصبه فتنة الی الجمعة الاخری» (ابطحی، ۱۴۱۱، ص ۴۵). در محاسن برقی (ص ۳۵۰) از موسی بن جعفر (ع) هنگام مسافرت سفارش به قرائت سوره حمد و آیه الکرسی در قسمت جلو بدن و پشت سر و طرف راست و چپ شده است، کلینی در کافی، ج ۲، ص ۵۴۳ و طبرسی در مکارم الاخلاق و شیخ طوسی در تهذیب ج ۵، ص ۴۹، نظیر آن را روایت کرده‌اند.

۱۱- فضیلت تعلیم سوره حمد

عبدالرحمن سلمی فرزند امام حسین (ع) را سوره حمد آموخت. حضرت (ع) هزار دینار و هزار حله به معلم هدیه داد و دهان او را با ذر پر نمود. هنگامی که از علت امر پرسیدند، فرمود این جوایز در مقابل تعلیم سوره حمد ارزشی ندارد: «این یقع هذا من عطائه یعنی تعلیمه» (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۱۹۱ و نوری ۱۳۲۰، ص ۲۴۷).

۱۲- مکروهیت صید پرستو به واسطه آوای سوره حمد

در روایات از سوره حمد به عنوان آواز و ترنم پرستو یاد شده و این که این پرنده از همه پرندگان به انسان مأنوس تر است و آواز خود را به «ولاضالین» ختم می کند (مجلسی، ۱۴۰۳، ص ۳۳۰). ممنوعیت ذبح و صید پرستو به این دلیل است که ترنم به سوره حمد داشته و محزون به حزن اهل بیت (ع) است «ان رسول الله نهی عن قتل ستة منها الخطاف و قال ان دورانه فی السماء آسفا لما فعل باهل بیتی (ع) ...» (طوسی، ۱۳۷۷، ص ۲۰، ح ۷۸).

۱۳- عمق و گستره سوره حمد

عمق و گستره معارف سوره حمد از نظر روایات جلب توجه می‌کند. حضرت علی (ع) فرمود: «جمیع اسرار الهی در کتاب‌های آسمانی و جمیع کتاب‌های آسمانی در قرآن و جمیع قرآن در فاتحه الکتاب و جمیع فاتحه الکتاب در بسم الله و جمیع آن‌ها در باء بسم الله است» (قندزی، ۱۳۸۴، ص ۴۰۸). در روایت دیگر فرمود: «اگر می‌خواستم هشتاد بار شتر در تفسیر سوره حمد بیان می‌کردم» (مجلسی، ۱۴۱۳، ص ۱۰۴) ابن عباس شاگرد دیگر حضرت علی (ع) می‌گوید: «حضرت علی (ع) از سر شب تا طلوع فجر در بقیع از اسرار بسم الله سخن گفت، به نحوی که احساس کردم همانند قطره در برابر دریا هستم» (قندزی، ۱۳۸۴، ص ۶۹)؛ و هنگامی که سفیر روم «هرقل» از خلیفه دوم از اسرار سوره حمد پرسید و نتوانست پاسخ دهد، حضرت علی (ع) اسرار آن را برای او بازگو کرد. سفیر روم پس از شناخت امام در حزن فرو رفت» (قندوزی، ۱۳۸۴، ص ۴۰۸).

نتیجه گیری

بررسی روایات گویای آن است که سوره حمد نقش کلیدی داشته و تکرار شبانه روز آن در نماز با توجه شناخت اسرار و معارف آن کاربردی است و به نیایش و مناجات انسان عمق و غنا می‌بخشد که عبارت است از:

۱- سوره حمد عصاره قرآن کریم و کتاب‌های آسمانی است و از عمق و گستره عمیق برخوردار است.

۲- اسامی و القاب سوره هر یک به منزله کلید واژه و علامت راز و رمز نهفته در سوره است که به عبد سالک کمک می‌کند به سیر و سفر روح و عروج روحانی خود غنا بخشد.

۳- سوره حمد صرف نظر از جنبه معارف گسترده آن در بردارنده آثار وضعی است، همانند اسم اعظم الهی در آن است، شفا بخشی سوره حمد، تأثیر در قضا حاجت، و دفع شر و بلاها.

منابع

۱. قرآن مجید.
۲. ابطحی، محمد باقر، جامع الاخبار و الاثار، ج ۱، قم، موسسه امام مهدی (عج)، ۱۴۱۱ ق.
۳. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، بیروت، موسسه اعلمی، بی تا.
۴. بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، ج ۱، بیروت، دارالجلیل، بی تا.
۵. بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری، بیروت، دارالمعرفه، ۱۴۱۳ ق.
۶. بهایی، محمد عاملی، مفتاح الفلاح، انتشارات حکمت، بی تا.
۷. ترمذی، محمد بن عیسی، سنن ترمذی، ج ۵، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی تا.
۸. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، ج ۱، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.
۹. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، ج ۶ و ۷، تهران، دارالفکر اسلامی، ۱۳۶۷ ش.
۱۰. حویزی، علی بن جمعه عروسی، نور الثقلین، ج ۱، قم، مطبعه علمیه، ۱۳۸۲ ق.
۱۱. خمینی، مصطفی، تفسیر القرآن الکریم، ج ۱، تهران، وزارت ارشاد اسلامی ایران، ۱۳۶۲ ش.
۱۲. رازی، ابوالفتح، تفسیر روح الجنان، ج ۱، تهران، دارالفکر اسلامی، ۱۳۸۲ ق.
۱۳. سید رضی، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم، موسسه تحقیقات امیرالمومنین (ع)، ۱۳۷۶ ش.
۱۴. سیوطی، عبد الرحمن، الدر منثور فی تفسیر القرآن، ج ۱، تهران، دارالفکر اسلامی، ۱۴۲۳ ق.
۱۵. صدرا، محمد بن ابراهیم قوام شیرازی، تفسیر القرآن الکریم، ج ۱، قم، انتشارات بیدار، ۱۳۶۶ ش.
۱۶. صدوق، محمد بن علی بن الحسین، التوحید، ج ۱، تهران، چاپخانه حیدری، ۱۳۷۸ ق.
۱۷. صدوق، محمد بن علی بن الحسین، کتاب الخصال، ج ۱، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ش.
۱۸. صدوق، محمد بن علی بن الحسین، عیون اخبار الرضا (ع)، ج ۱، قم، مکتبه صدوق، ۱۳۷۷ ق.
۱۹. صدوق، محمد بن علی بن الحسین، ثواب الاعمال، ج ۱، قم، مکتبه صدوق، ۱۳۹۱ ق.
۲۰. صدوق، محمد بن علی بن الحسین، معانی الاخبار، ج ۱، قم، مکتبه صدوق، ۱۳۷۸ ق.
۲۱. طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۹ ق.
۲۲. طبرسی، ابو علی بن فضل، مکارم الاخلاق، ج ۱، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۶ ق.

جایگاه و منزلت سوره حمد / ۴۷

۲۳. طبرسی، ابو علی بن فضل، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، بیروت، دار احیاء تراث العربی، ۱۳۳۹ ش.
۲۴. طوسی، ابن جعفر محمد بن الحسن، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، بیروت، دار احیاء تراث العربی، بی تا.
۲۵. طوسی، ابن جعفر محمد بن الحسن، تهذیب الاحکام، ج ۱، نجف، دارالکتب اسلامیه، ۱۳۷۷ ق.
۲۶. عیاشی، محمد بن حسن، تفسیر العیاشی، ج ۱، بیروت، مؤسسه اعلمی، ۱۳۶۷ ش.
۲۷. قشیری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم، بیروت، مؤسسه تاریخ العربی احیاء تراث العربی، بی تا.
۲۸. قندزی بلخی، شیخ سلیمان، ینایع الموده، طبع نجف، ۱۳۸۴ ق.
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی فی الاصول، ج ۲، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۱ ق.
۳۰. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، ج ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۴۴، ۴۵، ۴۶، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، بیروت، دارالاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۳۱. مفید، محمد بن نعمان، امالی مفید، مشهد، بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴ ق.
۳۲. نوری، حسین بن محمد، مستدرک الوسائل، ج ۴، قم، انتشارات انصاریان، ۱۳۲۰ ق.